

Sat și oraș

Trebuie să încep cu două constatări care privesc pe colegul și amicul meu d-l Gusti.

Dumnealui, sociolog cu adevărat modern, a văzut că trebuie să se adreseze și la cele câteva cunoștințe pe care le poate avea în acest domeniu, ca și în altele, un istoric. Ei bine, după cum nici o serie de conferințe nu se poate alcătui fără să se strecoare și cite un diletant, iarăși nu se poate alcătui nici un fel de conferințe, fără să se strecoare și cite un istoric. Pentru partea a doua, mulțumesc colegului și amicului meu d-l Gusti. Și, al doilea, dumnealui a avut bunul gust de a alege pentru conferința mea Duminica Tomei, adică a lui Toma Necredinciosul.

Istoricii sînt obișnuiți să fie necredincioși în ceea ce privește ideile generale, idei foarte strălucitoare în care se pot arunca și visuri foarte frumoase care se pot înjgheba. Așa oricine pornește de la studii istorice sau cunoaște viața este absolut necredincios față de ideea că s-ar putea crea un oraș printr-un consorțiu american. Evident, consorțiul acesta american ar da în același timp și monumentele istorice ale orașului viitor. El ar crea, alături de alei, străzi, piețe, clădiri oficiale și neoficiale și elementele acelea de trecut, fără de care un oraș este lipsit cu desăvîrșire de orice adevărat sens. Astfel consorțiul american ar trebui neapărat să întemeieze și monumente din secolul al XIV-lea și biserici, firește de la sfîrșitul Evului Mediu și alte lucruri pe care americanul nu le are acasă la dînsul. Deoarece însă un american nu poate să creeze o nouă capitală, un nou oraș, un nou port decît în condițiuni cu desăvîrșire americane care în America merg, dar la noi, țară tradițională, nu merg deloc, absolut deloc și eu sînt un necredincios ca Toma, sărbătorit probabil pentru necredință astăzi. Sînt necredincios ca Toma în ceea ce privește problema orașelor, cum de altminteri veți vedea în dezvoltarea conferinței că sînt necredincios și în alte privințe.

Eu nu cred că orașele noastre se pot moderniza în sensul obișnuit, ci cred că este cea mai mare nenorocire ca un oraș românesc să se modernizeze așa cum înțeleg foarte mulți, care știu numai ceea ce au văzut în țările pe care le-au vizitat în Apus sau ceea ce găsesse în cărțile pe care le citește, dar care nu au nici o idee despre țara lor și despre ceea ce cuprinde într-însa. Frumusețea și farmecul orașelor noastre este că nu se pot și nu trebuie să se modernizeze, adică să se banalizeze, în acel sens ca de la un capăt al suburbiilor și pînă la Piața Teatrului tot orașul să aibă exact același caracter.

Dacă orașele din Apus au unul și același caracter, acest caracter este ieșit dintr-o dezvoltare istorică, ce este un lucru de acolo, format prin decursul secolelor, prin munca solidară a oamenilor de acolo. Și fiecare loc de pe lume trebuie să fie potrivit cu ceea ce a fost înainte,

fiecare generație de oameni trebuie să continue, iar să nu strice, fără a putea pune la loc opera pe care au făcut-o aceia care au stat înaintea lor. Acesta este marele și nerăsturnabilul adevăr și în materie de orașe, ca și în materie de alte domenii, a căror soartă ne preocupă în momentul de față.

Într-un cuvânt, prefer să fiu necredincios alături de Toma, dar să avem orașe vii, decât să fiu alături de cine vorbiți dv. și să avem orașe frumoase, dar moarte. Lucrul esențial pentru un oraș este să fie viu, să fie frumos, să fie original, interesant.

După aceste explicații, dați-mi voie să intru în însăși expunerea subiectului, cerînd iertare dacă, pe alocuri, cărările cam cotite ale studiilor istorice nu vor corespunde dorinței de a marca alee dreaptă și luminoasă, care domnește de obicei într-o epocă preocupată de abstracții, cum este epoca noastră.

Sîntem cu toți săteni, chiar aceia, foarte mulți, care nu purtăm haine de sătean, așa de frumoasă și care își are locul atîta vreme cît omul face rostul săteanului. Evident că, pe cît de urît i-ar sta unui sătean, care s-ar îmbrăca, în momentul cînd ară, cu redingota și cu oribila pălărie tare care i-ar putea servi la multe usagii și pe care sexul masculin începe să o poarte, pe atît este de ciudat unui om care nici nu ară, nici nu sapă, nici nu culege și care poartă costumul țărănesc, bun în locul de unde a pornit, dar mult mai puțin bun la locul unde a ajuns.

Da, noi sîntem cu toții săteni, chiar dacă purtăm lenjeria noastră în felul în care o poartă totalitatea masculină din această sală.

Sîntem, ca origine, ca spirit, ca gust, săteni. Baza țării noastre, ca și în țările vecine, a tuturor țărilor din Peninsula Balcanică, a unei bune părți din partea occidentală a Rusiei, a unei părți tot așa de întinse din Ungaria estică, este satul. Nu trebuie să ne înșelăm în această privință. Avem toate calitățile și defectele satului. Putem să ne îmbrăcăm cum vom vroi și desigur trebuie să ne îmbrăcăm altfel, odată ce am trecut dintr-un mediu în altul, cu toate acestea, felul nostru de a simți, de a cugeta, de a ne orîndui este sătesc. Sînt civilizații organizate pe orașe, cum sînt și civilizații organizate pe sate și în aceasta nu este nici o rușine. Orașul nu este o formă superioară a satului, este numai o altă formă de a trăi a oamenilor. Dacă oamenii stau mai mult la un loc, mai strînși, dacă-și pot acorda anumite petreceri care nu se întîlnesc la sate — și dacă s-ar practica acolo, acei ce le-ar practica ar fi ridicoli — nu urmează cîtuși de puțin că orașul este superior satului.

Nu știu ce sentimente aveți dv. dar eu, de cîte ori am condus un prieten al meu străin în afară de București, răsufila. Îmi aduc aminte de întrebarea, fără intenție rea, pe care mi-o punea un bizantinolog, acum trei ani, cînd a văzut Dimbovița. A întrebat: — Ce este acest șanț? I-am dat explicația pe care i-am putut-o da, dar evident că Dimbovița este un șanț. Aceeași impresie rea o avea străinul pe care-l conduceam la Cameră. Evident că dramul care duce la Cameră ar fi putut fi ceva mai larg. Nu văd, de ce nu s-ar prelungi aleea pînă la grădina Mitropoliei, de o parte și pînă la casele care închid perspectiva de cealaltă parte din stînga, iar grădina ar avea un gard de 6 metri înălțime. Nu văd motivul pentru ce se păstrează arhaicele și preistoricele coloane, de pe vremea lui Cuza, de pe care încep să cadă deocamdată vulturii, în așteptare să cadă și boii, care cad mai greu.

De câte ori însă ieșeam din oraș cu un călător străin și ajungeam la țară, trecind mahalalele, vedeam că ochii vizitatorului, priveau cu totul altfel această țară decât înainte. Cu toate mijloacele mele de a înconjura și de a acoperi, totuși oameni cu experiență își dădeau seama de anumite realități.

Nu, nu este inferior satul orașului, nici în principiu și nici în alcătuirea sa.

Trebuie să spun că numele de *sat* nu vine de la cei mai vechi săteni din aceste părți, care nu sînt romanii. Peste populația primitivă a acestei țări — populație care nu era deloc lipsită de ideile pe care noi le numim civilizație — s-a așternut alta, aceasta de infiltrare, de colonizare, de repede prefacere trecătoare, populația romană. Noi, numele satului nu-l avem de la strămoși, așa-numiți barbari, de la iliro-traci, — iliri pentru partea Adriatică, traci, (daci și geți) pentru regiunile noastre, — ei numele îl avem de la romani. Satul nu este de origine romană, dar numele da.

S-au propus două etimologii pentru cuvîntul „sat” — o spun în treacăt — una care l-ar aduce de la „satum”, semănătură. Foneticeste poate să iasă. Cealaltă etimologie este ceva mai greu de admis la prima vedere, dar are pentru dînsa argumente foarte puternice: „fosatum”, „loc înconjurat de un șanț”. În cutare text românesc găsim cuvîntul sat cu această semnificare și, de asemenea, îl găsim în albaneză, care cuprinde un număr atît de mare de cuvinte de origine latină, căci albanezii sînt pe jumătate latini, dacă nu de origine, cel puțin de influență și civilizație.

În aparență, între *tîrg*, *oraș* și *cetate* este o deosebire, dar se va vedea că, la început, această deosebire nu există și că tîrg se putea zice și unui oraș și nimic nu împiedica, dacă avea și un zid, cetate. Numai tîrziu s-a făcut o deosebire între oraș și tîrg: orașul, care are caracterul general de dezvoltare istorică, tîrgul de creațiune moldovenească, pe vremea lui Mihai Sturdza un oraș cu străini. La început, orașul sau cetatea, tîrgul cum vreți să-i spuneți, ne-a venit deodată, gata făcut; el nu este satul cel vechi. De lucrul acesta trebuie să se convingă fiecare ca să înțeleagă de ce orașul nu dăinuiește de la început. El ne vine din două părți. Relativ frumos de la o bucată de vreme, chiar impunător, el este de import, l-am primit, l-am adoptat. Nu se poate zice că strămoșii s-au mîndrit cu dînsul, pentru că știau că nu e al lor. Între acest oraș și între mediul în care s-a așezat orașul, a fost o oarecare opoziție.

Și poate servi de învățătură tuturor reformatorilor de azi și de mîine, tuturor fabricanților de constituții făcute pentru alte locuri, tuturor acelora care vin la guvern cu buzunarele pline de proiecte de legi, care se votează dar nu se aplică, căci biata națiune trăiește din obiceiurile ei mult mai bine decât din toate legile; traduce mai bine o lege bună în obicei, iar pe cele rele le lasă frumușel deoparte, dar poate fi învățătură următorul lucru: nu poți să introduci într-un mediu ceva cu totul deosebit de acest mediu și care nu e în stare să îl transforme; nu poți să introduci ceva neorganic, dizarmonic, sau, dacă îl introduci, nu este pentru acel la care se introduce, ci pentru acel care l-a introdus.

Orașe de exploatare și de stăpînire, strămoșii noștri au avut din vremea cea mai veche. Au avut pe malul Mării Negre orașe grecești foarte frumoase, cu mult înaintea romanilor și cu mult superioare orașelor romane.

Un foarte distins și harnic arheolog, care acum în urmă a reunit o parte din studiile sale, Pirvan, a făcut săpături foarte importante la Histria. Nu se pot asemăna cetățile din Dobrogea cu Sarmisegetuza; se văd acolo lucrări de marmură, urme ale unei civilizații foarte înaintate, lucru care datează dintr-o antichitate depărtată și s-a format încet; încet și de aceea și trainic.

Există pe tot acest mal al Mării Negre foarte importante fundații grecești, unele de la doriani și altele de la ionieni, în legătură cu dezvoltarea comerțului în Marea Neagră, acolo unde sînt astăzi Constanța — Tomis, Mangalia — Callatis, fără să mai vorbim de orașele, odinioară foarte înfloritoare, în continuarea spre sud a acestei coaste a Mării Negre, din partea Dobrogii, pe care am anexat-o la 1913 și care era toată semănată cu orașe grecești prospere. Însă, între geto-scitul din interior și între grecul de pe coastă nu erau decît legături de negoț. Getul venea la oraș întocmai cum țaranul din Ardeal venea și vine și pînă acum la oraș, care, în ceea ce privește comerțul, este superior satului. Cînd Ovidiu a fost în părțile acestea, el fixează foarte neted deosebirile între barbarul care venea la oraș în căruța lui cu boi, vorbind altă limbă, cîntînd alt cîntec, gîndind și simțind cu totul altfel și între grecii aceștia foarte înaintați. E aceeași deosebire care există și astăzi între englezul din Gibraltar și populația din Andaluzia. Englezul, un om deprîns cu tot confortul vieții, citește cărțile cele mai noi, primește ultimele reviste apărute la Londra, pe cînd andaluzul trăiește și astăzi în cea mai mare parte ca acum cîteva secole în urmă.

Tot așa a existat un timp, cînd tovarășii s-au creat între orașele grecești de pe coasta de nord a Mării Negre și scitii din interior: scitii veneau în orașele grecești și orașele grecești cumpărau grîul și lina scitilor din interior. Se alcătua un comerț, desigur, folositor scitului, dar mai ales grecului. Ca rezultat de civilizație a ieșit numai un lucru, așa numita artă scito-elenică, care multă vreme a fost socotită gotică. Am văzut și noi că tezaurul de la Pietroasa, din cauza unei inscripții gotice, reprezintă dezvoltarea unei arte germanice, gotice; pe cînd de la prima vedere se impune că ne aflăm în fața unui stil scitico-elenic. Ornamentele, motive din Orientul depărtat, nu sînt potrivite concepției artistice a grecilor.

Am avut acest rînd de orașe și ele, o bucată de vreme, au trăit bine, dar, imediat ce s-au schimbat împrejurările, au dispărut.

În Evul Mediu, în portulane-hărți care nu cuprind decît însemnarea localităților unde se poate opri corăbierul, fără a menționa interiorul — putem vedea orașe însemnate. Atunci ele jucau un rol foarte mic, pentru că negoțul cel mare italian nu se mai făcea atunci pe coasta Mării Negre, ci la Dunărea de jos, la Licostomo-Chilia sau, mai departe, la Moncastro-Cetatea Albă. Mai tîrziu, din cauza caracterului nenatural al acestor așezări de pe coastă, din cauză că ele nu erau susținute de oamenii din interior, ele înseși nefiind un produs al solului, îndată ce vitalitatea centrelor de unde au plecat a dispărut, a orașelor grecești și vitalitatea comerțului italian scăzînd și aceste orașe și-au pierdut absolut tot rostul. Biata populație din aceste orașe de pe coastă a trecut prin nenumărate

schimbări, rămânind creștină și-a pierdut limba, iar astăzi urmașii bogaților locuitori din Histria, Tomis, Callatis se cheamă găgăuți. Fără îndoială, aceștia nu sînt cumani și nici bulgari, cum au voit unii să afirme, ei urmașii vechilor locuitori de pe coastele pontice.

După aceasta a venit o altă colonizare, tot gata făcută, colonizarea romană.

Orașele romane s-au creat în două locuri cu caracter deosebit. Întîi, acolo sînt și oameni de ai noștri astăzi, pe care i-am văzut și acum cîtăva vreme, de la un capăt al Serbiei la altul. Oriunde este un oraș mai important, ei se află acolo și ocupă locurile cele mai importante din bazar. La Skopje sînt 300 care stăpînesc tot tirgul. Primarul însuși vorbește și acum românește. Aici a fost o colonizare naturală, căci un țărm al Adriaticii hotărăște pe celălalt : pe tot țărmul de răsărit al mării s-au creat orașe corespunzînd celor de pe coasta apuseană a aceleiași mări. Un paralelism între cele două țărmuri, pe care nu îl poate schimba decît trecător istoria ; și apoi este tendința de a egala viața de pe cele două maluri, oricare ar fi regimul politic. Orașele acestea trăiesc și pînă azi. Au venit slavii peste dinsele și le-au schimbat caracterul național. S-a interpus apoi dominația Venetiei, care a dispărut și ea, și acuma Iugoslavia este pe această coastă. Dar orașele și-au păstrat caracterul cel vechi, pentru că aici nu este o colonizare artificială. Și cînd cineva ia această admirabilă coastă — cum au luat-o, de curînd cîtiva români care au participat la Congresul de bizantinologie din Belgrad, — de la Fiume pînă la Cattaro și în Albania, pretutindeni vede și astăzi, oricare ar fi limba, în afirmare de statul dominant, vede forma orașului roman. Și, cît vor fi oameni din aceste părți, ei vor păstra, fără îndoială această tradiție indelebilă a romanității colonizatoare pe cale naturală.

Altfel a fost în părțile noastre. Colonizarea romană s-a făcut la noi în mai multe feluri. Întîi, pe malul Dunării, în anumite puncte, de exemplu la Drobeta, lângă Severin, înainte de Traian. Barbarii veneau de obicei pe malul celălalt, nordic, ocupat de multă vreme. Acolo era un „emporium”, adică un oraș de graniță (cf. în Spania, localitatea Ampurias, care reproduce termenul vechi, greco-roman de emporium). Într-un anumit moment s-au făcut la capătul de pod — prin urmare, pe malul stîng al Dunării, unele așezări romane. Aceste așezări puteau să se întindă pînă la gurile Dunării, dar n-a fost cazul. Tot așa o influență romană s-a exercitat asupra orașelor grecești, care cît au trăit, s-au păstrat pline de viață cu caracterul lor original.

În afară de aceasta, romanii, așezîndu-se în aceste regiuni dacice, au avut nevoie de un drum militar, care era în același timp și un drum de comerț. Astfel, pe linia care străbate o parte din Ardeal, acolo unde e Clujul, Turda, peste multe văi, pînă în Maramureș. Ar fi inutil să enumerăm aceste orașe : Napoca, Potaissa etc.

Și natural, unde fusese capitala dacilor, Sarmisegetuza, s-a întemeiat Ulpia Traiană.

Care era rostul acestor orașe ? Erau centre militare, popasuri pentru negustori, reședințele unei diviziuni administrative. Nu numai că satul dacic trăia alături, dar el trăia în înseși aceste orașe. S-au făcut săpături la Sarmisegetuza ; în publicația recentă a lui Pirvan, „Dacia”, se pot vedea rezultatele. Săpăturile n-au adus nici pe de parte rezultatele care

se aşteptau. Pentru a săpa toată Sarmisegetuza, oamenii spun că ar trebui să se distrugă patru-cinci sate, atît de mult se întinde oraşul sub pămînt. Niciodată n-a fost un oraş adevărat, ci o colecţie de sate dacice. În jurul teatrului, pretoriului, a oficiilor, ceva corespunzător cu ce au fost şi sînt în cea mai mare parte oraşele noastre. Aş putea face o comparaţie impie între Sarmisegetuza şi Vălenii de Munte.

Ce este Vălenii de Munte? O stradă de negustori, cu cîteva case de boieri sau care se cred boieri. În afară de acestea, cinci sate, fiecare cu bisericile lor. La fel a fost de altfel chiar şi cu Bucureştii.

Prin urmare, cînd a dispărut administraţia şi a pierit centrul administrativ, cînd a plecat legiunea, a dispărut şi necesitatea oraşului care găzduia garnizoana, iar cînd comerţul a devenit mai slab, s-au mulţumit negustorii şi cu popasuri rurale. Îndată ce puterea de din afară a plecat, ceea ce crease ea s-a stins.

Acum, după epoca aceasta de colonizare romană, după încercarea aceasta de a înrădăcina oraşe, a venit a treia încercare de colonizare din afară.

E colonizarea occidentală. Nu vorbesc de aceea foarte recentă, făcută, în timp de o sută şi ceva de ani, în Bucovina, unde anumite sate, anumite trecători — cum au fost Cernăuţii — au fost prefăcute deodată în oraşe, prin colonizări de tot felul de elemente străine, creştine şi necreştine. Aceste oraşe duc, în momentul de faţă, o viaţă foarte amară. Sînt făcute în legătură cu Viena şi cu politica austriacă, deci cum legătura cu Viena a dispărut şi cum principiile politice austriece nu se aplică, aceste oraşe se zbat de moarte. Trec de la faza — n-aş zice productivă — ci de la aceea în care era măcar o vitalitate reală, la faza pur parazitată. Nu mă gîndesc deci la ce s-a întîmplat mai tîrziu în Bucovina unde a fost o copiere administrativă a celorlalte provincii ale monarhiei. Beamterul venea cu amintirile lui, cu regulamentele lui şi le transpunea pe pămîntul acesta moldovenesc al Bucovinei : din cîteva sate de odinioară s-au făcut o mulţime de oraşe fără rost.

Nu o să vorbesc de ceea ce s-a întîmplat în Basarabia, unde ruşii au creat, alături de mahalalele moldovenesti din Chişinău, un oraş după sistemul lor : „plecăm de aici şi trebuie să ajungem dincolo, iar tot ce ne stă în picioare tăiem”. O dată veneau cazaci călări, care aveau atîrnate la şea vase cu păcură şi, de cîte ori ajungeau la o casă de desfiinţat, o însemnau cu negru ; casele se dărîmau şi se făcea o alee mare. Iată ce înseamnă un lucru de import, care nu transformă şi neinteresant ; interesul e tot în străzile strîmbe cu case care nu se aseamănă.

N-o să vorbesc de oraşele fără locuitori şi fără case din sudul Basarabiei, cu o stradă enormă, pe care o trasau, fără a se gîndi dacă se va clădi la dreapta şi la stînga ei sau dacă se va aşeza acolo numărul de locuitori trebuitori.

Nu e foarte simpatic să vezi nici un oraş aglomerat cum este Bucureştiul, aglomerat pînă la cînd sînt aici o mulţime de indezirabili, care, dacă ar fi o administraţie cum trebuie, ar pleca toţi în două săptămîni, căci ei sînt aceea care, în mare parte, întreţin luxul ce ne dezonoarează. Dar un oraş aglomerat este totuşi un oraş viu, pe cînd un oraş creat spre a fi locuit şi nu poate, evident că este unul din cele mai deplorabile

lucruri, trezind mai multă compătimire pentru o idee prea mare, executată cu prost gust.

Nu va fi vorba de Bucovina, nici de Basarabia, ci de Ardeal.

La un moment dat, regii Ungariei aveau nevoie de locuitori mulți, care să dea venituri importante visteriei lor. N-a fost vorba de o tendință națională, cum ne închipuim prea ușor; așa ceva nu intra pe vremea aceea în mintea nimănui. Regele Ungariei vroia bani; țăranul risipit ici și colo nu-i avea. Să aibă oameni de la care să poată strânge bani, acesta a fost scopul colonizărilor din Ardeal.

O mare greșală și foarte răspîndită este aceea de a crede că sașii au venit ca orașeni. Nu, au venit ca săteni, dar dintr-o lume unde satul este un fel de oraș. Satul nostru înseamnă case, grădina, livada, apoi începe o altă livadă, altă grădină, altă casă. Cine vrea să-și vadă vecinul sau vecina, o vede; cine nu, nu. În Apus e altfel. În Apus, casele sînt lipite împreună, ocupînd mult mai puțin loc decît la noi. Lucru foarte curios, s-ar crede că, dacă locuințele sînt unele lingă altele, oamenii se cunoșc mai bine. Nu, e absolut fals. Cine a locuit în Apus — și eu stau cîte două, trei luni pe an acolo, adus de îndatoririle unei funcțiuni mele, — știe foarte bine că un locuitor al unei case nu cunoaște, nu numai pe cei din casa vecină, dar nici măcar pe cel din rîndul de de-asupra lui. Locatarii se ignoră și se închid ca într-o cetate. Așa încît este greșită părerea că noi ar trebui să transformăm satul pentru a ajunge la o formă superioară de solidaritate omenească. Nu este adevărat. Solidaritatea omenească nu vine din zid, ci din suflet; dacă ai sufletul solidar, poți avea legături și la sat, iar, dacă nu, nu le vei avea nici în aglomerațiile cele mai strînse.

Au venit, prin urmare, sașii ca niște săteni din locul unde satul este strîns și unde trecerea la forma de oraș apusean se poate face în oricare moment. Pentru a face așezările, au cerut privilegiu.

Ca să se facă orașe, trebuia să fie însă și un drum de comerț. Era unul între Bizanț și Orient, la sud și între Germania, cu Flandra, Boemia, Silezia, la nord. Cînd este un drum de comerț, nu trebuia mare forțare pentru ca satul să se prefacă în oraș. Deoarece satele aveau principiul orașelor în ele, trecerea la oraș a fost imediată. Și, fiindcă pentru orașe trecerea a fost naturală, ele au rezistat și după ce drumul de comerț a dispărut sau și-a pierdut însemnătatea.

Am tipărit pe vremuri socotelile orașelor săsești. Din ele se vede foarte bine creșterea și scăderea lor. În secolul al XVI-lea sînt foarte bogate socoteli; cele din al XVII-lea încep să fie neglijate; în al XVIII-lea nu mai au nici o importanță și nici nu le mai tipărește cineva. A venit apoi regimul austriac și el a stricat autonomia săsească și odată cu autonomia s-a dus și aceeași manifestare a autonomiei care este bogăția și varietatea obiectivelor, cum și grija de a le însemna.

Dar, pentru că erau creațiuni naturale, orașele săsești au rămas.

S-a vorbit în presă și acum în urmă la Cameră de un anume termen, pînă la care noi vom romaniza orașele din Ardeal, orașele săsești, târgurile secuiești și orașele care, cum este cazul Clujului, au fost transformate în centre mai mult administrative ungurești.

Marca greșală pe care am făcut-o cînd am intrat în Ardeal a fost cînd am voit să transformăm de sus, ceea ce s-a format încet de jos, cu

alți oameni, în loc de a fi făcut din Blaj, din Făgăraș, din Rășinari, din Săliște, din Săcele unde eram noi, centre nouă de viață românească.

Se mai adaugă și altceva în ceea ce privește colonizarea Ardealului; aici nu e vorba numai de sași. Au fost și așezări ungurești, de la început și ungurii au reluat drumurile romane, pentru ca pe locul vechilor orașe, de pe vremuri, să se alcătuiască încet, încet centrele lor orășenești, cu locuitori care nu au nici situațiunea, nici solidaritatea, nici sentimentul cetățenesc al elementelor săsești, admirabile sub acest raport. Pe de altă parte, tot în Ardeal, regii Ungariei au căutat, natural, să facă și centre militare pentru apărarea graniței răsăritene. Așa încît o parte a orașelor din Ardeal se datorează unor necesități militare. Anume, s-au întemeiat două cordoane de orașe, în primul cordon, cel dinaintea Ardealului, sînt: Oradea Mare, Satu Mare, Aradul și Timișoara. După ce ungurii au intrat în Ardeal, ei au căutat să facă un al doilea cordon de apărare împotriva pecenegilor și altor barbari răsăriteni de lângă Carpați. În felul acesta, stăpînirea ungurească a ajuns să creeze un alt grup de orașe, pe cele din secuime: Miercurea Ciuc, Sf. Gheorghe, Odorheiul, Tg. Secuiesc și în regiunea săsească Bistrița, iar în Maramureș Hustul, Sighetul și Cîmpulungul. Dar, cînd sașii au fost așezați, ei au luat-o pe ape; așa pe Tîrnave, unde s-a format un alt grup de orașe: Dicio Sîn Martin, Sighișoara, Tg. Mureș. În sfîrșit, acolo unde erau ocele de exploatat sarea — foarte importantă pe vremea aceea, foarte căutată, căci nu se găsea pretutindeni — în locurile acelea ca: Dej, Ocna Sibiului s-au întemeiat alte centre.

După ce am terminat cu explicarea acestor colonizări, să venim la ceea ce am făcut noi, în epoca naturală, normală, organică, apoi în epoca în care nu mai avem simț pentru natural și organic și după aceea la iluziile și greșelile noastre din momentul de față.

— În epoca de creațiune proprie a noastră, ce am făcut?

S-o luăm tot pe regiuni.

Am refăcut capetele de pod romane, de odinioară și atunci avem un șir întreg de orașe înșirate pe malul stîng al Dunării. Avem în felul acesta: Orșova—Rușova, cum i se zicea odinioară, — Severinul, — care n-are nimic a face cu Sever, ci cu sfîntul Severin al bisericii catolice, — Calafatul, Turnul — care se chema Nicopoiă Mică, opusă celei de dincolo de Dunăre. Căci noi am păstrat numirea mai veche de Nicopolis, prefăcînd-o în Nicopoi —, Giurgiul — care nu are nimic a face cu genovezii, ci amintește pe Gheorghe, Giurgiu, forma naturală fonetică (i s-ar fi putut zice și Giurgești). Genovezii niciodată n-au înaintat pe Dunăre în jos. Apoi Oltenița, al cărui nume este desigur în legătură cu un vechi nume tracic de rîu; Brăila, care vine de la un strămoș Brăilă, Galați, Ismailul — căruia noi îi zicem Smil, — Ismail fiind o vorbă turcească stricată (v. și apa Smilei, în altă parte) —, Chilia, Cetatea Albă și pe dreapta Dunării: Tulcea, Sulina.

Astfel, o parte din creațiunile noastre firești sînt sprijinite pe vaduri și sate de pescari. Lucruri făcute de noi, acestea sînt.

Un al doilea grup de orașe a fost întemeiat din cauza trecătorilor în Ardeal și dincoace. În Ardeal am întemeiat astfel de orașe de pasuri, de exemplu la Săliște — i se zice sat, cu toate acestea este oraș și prin întinderea lui și prin sentimentul strîns de solidaritate și prin tendințe-

le intelectuale ale locuitorilor ; n-au vrut sașii să i se zică oraș, dar este oraș, Rășinari, Săcele. Toate acestea sînt formațiuni ale noastre de pauri, la nordul Carpaților.

Și am putea să cităm acel admirabil orașel curat, menținut de români, părăsit de statul român, care e Făgărașul și în care nu trebuie să strămutăm capitala, ci mai degrabă ceva din spiritul gospodăresc al Făgărașului în mahalalele Bucureștilor.

La sudul Carpaților, de la un capăt la altul, avem o altă linie de orașe făcute de noi : Tg. Jiului, Rîmnicul Vîlcii, Curtea de Argeș, Cîmpulungul, Vălenii de Munte, Trotușul, Piatra, căreia i se zicea Piatra lui Crăciun și „Piatra” însemnează stîncă, adică Stîncă lui Crăciun.

Alături de linia dunăreană și de linia trecătorilor este o alta, pe care aș numi-o a orașelor patriarhale.

Și atunci, ea și astăzi, s-a simțit nevoia de a se întemeia țirguri.

Numele de țirg este de origine slavă. De cînd datează? Cred că nu se poate explica numele mare de localități cu nume slavone în Ardeal, numele mare de rîuri cu nume slavone pretutindeni, prin trecerea slavilor în secolul al VI-lea. Aici a fost o conlocuire mai veche. Ce știm noi cine erau colaboratorii dacilor? Este extrem de probabil că sarmații de odinioară cuprindeau elemente slave și aceasta ar putea explica vechea dăinuire a numelor slave, de la slavii care n-au fost înghițiți de la 600 înainte, ci în momentul cînd s-a plăsmuit chiar baza barbară a poporului nostru. Aș crede că și necesitatea țirgului, ca și numele sînt mult mai vechi decît epoca din Evul Mediu, cînd am suferit o influență venită de la slavii care treceau pe aici, ca să se așeze pe malul drept.

Avem, prin urmare, o linie de sate prefăcute în orașe : Piteștii, Tirgoviștea, Ploieștii, Buzăul, Mizilul, Bacăul, Romanul, Fălticeni, Rădăuții.

Afară de aceasta avem orașele șesului. Șesul însuși are nevoie de anume puncte de schimb, pe lângă schimbul podgoreanului și omul de șes are nevoie de schimb. E prea larg șesul ca să n-aibă nevoie de un țirg, la mijloc. Aici s-a întemeiat Craiova — care nu are nimic a face cu „Imperiul româno-bulgar” al lui Ioniță și cu toate năzbitiile care trec din carte în carte și împuiază cu idei false mentalitatea oamenilor, făcîndu-i ambițioși pe nimic, în loc de a-i face modești pe ceva. Slatina, Caracalul, Bucureștii, Slobozia și mergem pînă la „Piua Petrei” în legătură cu vadul Dunării, către Dobrogea.

Pe lângă acestea, sînt orașele drumului de comerț. Nu orașele fac un drum, ci drumul face un oraș, în special în Moldova, mult mai comercială decît Muntenia. Acolo, în Moldova s-au creat două drumuri de comerț, unul : Cernăuți, Hotin, Dorohoi, — care nu înseamnă decît popas de drum — ; Botoșani, Iași, Chișinău, Vaslui, Bîrlad, Tecuci. Mizilul muntean — de la *menzil* — , e popas al poștei. De desupt orașul în podgrad, în sub cetate : Romanul, Chilia, Cetatea Albă.

Cu aceste trei linii de apărare, Moldova era o țară cu lacăt și care de aceea a putut să apere atîtea secole și celelalte ținuturi românești și toată creștinătatea răsăriteană și restul Europei, grație sistemului de clădiri de cetăți ale lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare.

În afară de aceasta, s-ar mai putea găsi, ca origine la noi, hramurile sfinților, la care se vine în anumite momente din an. Desigur că Tg. Neamțului a fost întemeiat în legătură cu hramul mănăstirii.

Pe lângă aceasta, Moldova a fost, în deosebire de Muntenia, o țară militară, cu cetăți. La munteni cetăți n-au fost, căci ce a fost palanda lui Sinan de la Radu-vodă? Niște împletituri de vergele bătute cu lut! Pe cînd în Moldova erau cetăți de piatră, cu doi pîrcălabi în frunte. Avem mai multe linii de cetăți: linia Siretului, defensivă, cu cetatea Roman în legătură cu un afluent al Siretului. O altă linie este a Prutului cu Ștefănești, Tușora, Fălcii și Cahulul. Pe lângă aceasta linia Nistrului cu: Orheiul, Hotinul, Soroca, Tighina, Cetatea Albă.

Afară de acestea sînt orașele la vadurile de odinioară. O parte din moldoveni s-au chemat brotnici; cuvîntul „brod” înseamnă vad.

Un întreg șir de localități mai noi sînt în legătură cu minele, de pildă Reșița, care ar trebui să se citească Reșița, cu foste saline ca Slatinele, Slănicurile, cu puțurile de petrol, ca la Doftana, Buștenari, Moreni, Moinești și așa mai departe.

Și pe lângă acestea toate — și aici nu mai e vorba de origină, ci de caracterul orașelor — sînt sate prefăcute în oraș. Astfel Pitești, satul lui Pitul; ploiești, satul lui Ploe, București, satul lui Bucur — nu al ciobanului legendar, ci al unui moș sătean, iar biserica lui Bucur este biserica cimitirului Radu-vodă; nu e nimic alt decît gropnița călugărilor de acolo. Folticeni, satul lui Foltea, lui Folticiu (acela care mănîncă mult).

Altele, nu sînt compuse numai dintr-un sat, ci din mai multe sate, chiar dintr-o vale întregă: Cîmpulungul Bucovinei, Cîmpulungul Maramureșului, Cîmpulungul Munteniei. Sînt atîtea sate vechi cîte biserici și oameni păstrează obiceiul de a merge la biserica lor, iar străzile poartă numele satelor de odinioară. De pildă, la Vălenii de Munte eu sînt vecin cu Berivoiești: în fața tipografiei mele este strada Berivoiești, adică a fostului sat Berivoiu și așa și alte străzi poartă numele vechilor sate, reunite prin linia țirgului. Ici colo pică și vreun boier.

Toate aceste forme de aglomerațiune, toate aceste țirguri și orașe le-am moștenit. Cuvîntul țirg l-am lămurit.

Cuvîntul *oraș* vine de la unguri, dar nu direct ci prin slavi, la care a trecut sub formă „város”, de la „vár” — cetate. Ungurii n-au inventat lucrul: „vár” este *burgul* carolingean, cetatea lui Carol cel Mare și a urmașilor lui, pe care ungurii i-au imitat. Cum sînt atîtea orașe germane terminate în „burg” (Marienburg etc.), sînt și orașe ungurești terminate în „var”.

„Cetate” este termenul vechi latin, pe care-l întrebuițăm însă mai rar, afară de cazul cînd ne adresăm „cetățenilor” și atunci nu le zicem „orășeni” sau „țirgoveți”, ci „cetățeni”, cetățeni ai Capitalei, cetățeni rimniceni-sărați etc.

Ce am făcut în secolul al XIX-lea?

Întîi, Regulamentul Organic a creat un alt regim al orașelor.

Regulamentul Organic nu merită să fie infierat cum se face de obicei. Nu l-au făcut rușii; ei l-au primit doar, l-au schimbat puțin, l-au pecetluit, dar l-au făcut boieri de ai noștri, un Conachi, un Știrbei. Este una din cele mai bine alcătuite legi ce s-au făcut vreodată pe pămîntul românesc, indiferent de tendința pe care o urmărea. Desigur că boierii aceștia, francizați, în mare parte, occidentalizați, n-aveau cunoștința de istoria românilor, care nu se preda și nici nu se scria pe atunci; ei trăiau ori în ideile de la Constantinopole, ori în ideile din Apus.

Ce înțelegem prin idei din Constantinopol ?

Să nu credem că ar fi o fabricație musulmană, turcească. Turcii n-au creat, ei au păstrat. Constantinopolul turcesc este cel bizantin și a zice „bizantin” înseamnă a zice „roman”. Turcii au schimbat numai religia, alfabetul și limba dominantă. Încolo esența a rămas cea bizantină.

Ce este însă un oraș bizantin ? Unul care se sprijină pe un text scris de lege. Nu este un oraș de datini. Și este o deosebire mare între orașele noastre, așa cum sînt alcătuite dintr-un sat sau mai multe, din oamenii unei văi și cele romane sau bizantino-turcești. Deosebirea este că la noi viața este tradițională, nescrisă. Orașele noastre se cîrmuiesc de jos, prin șoltuzi, pîrgari, oameni buni și bătrîni. Avem atîtea acte ale vechilor noastre orașe, fără să fie un text de privilegiu scris. Erau și catas-tifele tîrgului dar n-aveau mare importanță. Nici domnul nu dădea privilegii, nici oamenii nu le cereau de la domn. Noi avem legea în noi și de aceea n-o căutăm în afară. Sîntem oameni cașabili de autoguvernare ; de *self government*, cum spun englezii ; l-am avut în moravurile noastre. Guvernările, mai mult sau mai puțin, ne sînt indiferente : se ține țara prin ea însăși. Stăm pe picioarele noastre și nici n-avem nevoie să ținem discursuri și să votăm legi.

Da, avem o tradiție. Peste tradiție au venit fanarioții. Ei au făcut mult bine, dar și acest rău : că au prefăcut o societate plină de inițiativă într-o societate paraitică. Ideea statului de la care pleacă totul și care se amestecă în toate, a venit întii nu de la Paris ci de la Constantinopolul turcilor. Atunci a început fiecare tîrg să capete un act scris. Rezultatul a fost că pentru Botoșani s-au dat privilegii foarte bune. Orașul a fost multă vreme cvasiautonom, cîrmuit de reprezentanții negustorilor. Mă mîndresc că tatăl bunicului meu a fost eforul negustorilor pămînteni. Avea un sfert din pecete care era împărțită în patru și trebuiau reunite cele patru sferturi pentru ca să aibă putere întregă. Era sfertul al boierilor, al negustorilor armeni, al negustorilor indigeni și al evreilor. Dar au fost alte cazuri cînd, cercetîndu-se de unde vine orașul, vatra tîrgului, domnii au zis : dacă nu este privilegiu, tîrgul nu mai este al orașului, ci al domniei. Din această cauză au luat vetrele orașelor și au luat uneori orașe întregi, de le-au dat unor anumiți membrii din familia domnitoare și chiar la femei.

După aceea a venit regimul Regulamentului Organic, care a introdus protecționismul de stat, care și acela, nesprîjinit de tradiție, aceeași la origine, înțelege să creeze din nou, să supravegheze la fiecare moment, să transforme realitatea care-i stă înaintea. Este ideea statului vrednic de idolatrie și nu a statului care se încearcă în Italia, care să inspire și să dea viața națională, a statului pasiv, care ține pe loc și împiedică.

Atunci, Domnii și-au atribuit dreptul de a crea ei orașe. Moldova e plină astăzi de tîrguri nenaturale, de cîrciumari pe care i-a creat epoca lui Mihai Sturdza. Sturdza a fost cel mai inteligent moldovean din vremea lui, dar el a vîndut unor anume boieri, care aveau sate, dreptul de a întemeia un tîrg și ei înșiși vindeau galițienilor dreptul de a se așeza. Am tipărit multe acte de acestea, absolut asemănătoare unele cu altele. S-a creat astfel în cea mai mare parte nenorocirea economică și morală a unei mari părți din țărănimea moldovenească, cea mai admirabilă țărănime luptătoare pe care am avut-o vreodată.

După aceea, a venit legislația, a distrus satul ca să creeze comuna. Satul este o realitate, iar comuna o închipuire, ceva scris pe hirtie. Reforma mare este să cauți ce este viu și să-l ajuți a trăi, iar să nu încerci prin tot felul de pase mincinoase, fără magie, să crezi unde nu este sămînța însăși a vieții. Atunci, în epoca nouă, foarte recentă, de la Constituție încoace, am uitat satul ca să ne gîndim la comună, în loc să ne gîndim la problema orașului, care rămîne întregă, neatinsă și nu numai în provinciile noi. Dacă ar fi fost rezolvată, aici am fi știut ce să facem în țările alipite, dar, pentru că n-a fost rezolvată, aici ne oprim cu un semn de întrebare înaintea problemei de dincolo, pe care nu știm de unde s-o apucăm.

Și dacă mă întrebați, la sfîrșitul conferinței, ce trebuie făcut pe drumul pe care-l arătăm, al recunoașterii realităților care sînt posibile răspund : Nu cu forme, ci cu realități se face o societate. Să ne dăm seama din ce sînt compuse orașele românești de pretutindeni : strada negustorilor, castelele, să zicem, ale boierilor și mahalalele sătenilor. Trei lucruri deosebite la care trebuie trei sisteme deosebite. Învie pe negustor, scapă-l de toate legăturile nenaturale, nu-l măcina în piulița politicii stupide ; lasă-l să înțeleagă interesele lui și apoi dă în seama blocului negustoresc orașul. Păstrează primăriile, cîte or fi, dar dă putință negustorilor să colaboreze. Învată-l pe boier să nu se ducă în străinătate, fie și cu valuta proastă pe care o avem, lăsînd casa goală, cu obloanele închise, cum sînt astăzi ; ține-l în casa lui ori dacă nu-l poți ține ca gospodar în casa lui, fă să fie locuite casele de oameni în stare să gospodărească cum nu poate el. Învie cartierul boieresc, unde de zece ani nu s-a mai clădit o singură casă frumoasă pe drumul la Șosea afară de două, trei care, una mai ciudată decît cealaltă în stil versailles din veacul al XVIII-lea, azi în „stil florentin”. În ceea ce privește mahalalele nu le trata ca anexa unui centru, ci ca niște celule vii, fiecare avîndu-și rostul în jurul aceluși centru al bisericii, care nu este numai bisericesc și care poate fi și un centru de caritate, de iubire de oameni, de lumină în loc de a lăsa tot felul de aventurieri să-și clădească imense palate de speculă în jurul bisericilor strivite, strînse de toate părțile de vecini, care în cea mai mare parte n-au, n-aș zice iubire credincioasă, fiindcă nu aparțin neamului nostru, dar pietatea omului cult pentru orice formă religioasă.

În loc ca aceste centre naturale să fie asfixiate, înăbușite, pingărite în chipul cel mai sălbatic de toate scursorile materiale și morale, strînge satul în jurul bisericii, prefă mahalaua într-un organism viu care a fost și atunci și de acolo romanizăm centrul.